

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

СТАХОВА ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.922.8

**ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ
ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, професор
Долинська Любов Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
факультет філософської освіти і науки,
завідувач кафедри психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Шевченко Наталія Федорівна,
Державний вищий навчальний заклад
“Запорізький національний університет”,
завідувач кафедри педагогіки та психології
освітньої діяльності;

кандидат психологічних наук, доцент
Юрченко Віктор Іванович,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
директор Педагогічного інституту.

Захист відбудеться 2 березня 2016 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 29 січня 2016 року.

Вчений секретар
спеціалізовані вченої ради

В.У. Кузьменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Демократизація й гуманізація суспільства, які виступають головними, пріоритетними лініями сьогодення, безпосередньо позначаються на функціонуванні тих державних сфер, котрі визначають загальний розвиток країни та її громадян. Серед них варто виокремити сучасну систему освіти, зокрема той рівень її організації, який пов'язаний із професійною підготовкою фахівців усіх напрямів. Адже, як показують численні дослідження науковців – І.С. Булах, Л.В. Долинської, І.Ю. Зубкової, Н.В. Кузьміної, С.Д. Максименка, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної, Е.О. Помиткіна, В.В. Рибалки, В.А. Семиченко, В.О. Слатьоніна, О.Л. Туриніної, Н.Ф. Шевченко, С.В. Яремчук й ін., грамотний виконавець професійних обов'язків, здатний до відтворення отриманих під час навчання в професійному закладі знань, умінь, навичок, – це еталон учорашнього дня; фахівець, що володіє високою загальнолюдською культурою та орієнтований на втілення в життя своїх ідей, задумів, активна, емоційно врівноважена, вольова особистість, котра прагне до постійного самовдосконалення, самореалізації, – це ідеал сьогодення. І якщо становлення фахівця в першому випадку більшою мірою залежить від педагогів-наставників, що забезпечують цілеспрямовану професійну підготовку суб'єкта майбутньої трудової діяльності, то досягнення високого рівня професійної майстерності особистості на сучасному етапі розвитку суспільства спирається перш за все на її внутрішній світ, її самосвідомість, насамперед професійну (І.В. Вачков, В.М. Козієв, Ю.М. Кулюткін, П.В. Лебедчук, Л.В. Римар, В.П. Саврасов, Г.С. Сухобська, В.О. Якунін й ін.), яка забезпечує не лише розуміння та прийняття вимог конкретної професії, певного зразка відносин у ній (С.В. Васьківська та ін.), але й сприяє усвідомленню власних можливостей, ролі в обраній сфері соціальної взаємодії (О.М. Боброва, С.В. Васьківська, І.В. Вачков та ін.), формуванню самоповаги до себе як до знавця своєї справи (І.В. Вачков, Л.М. Мітіна й ін.), ефективній організації власної поведінки та діяльності (С.В. Васьківська, С.В. Малазонія, Л.М. Мітіна, О.С. Третяк й ін.).

Загальнотеоретичні аспекти проблеми становлення професійної, зокрема педагогічної, самосвідомості фахівців відображені в дослідженнях І.В. Вачкова, В.М. Козієва, Ю.М. Кулюткіна, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної, В.П. Саврасова, Г.С. Сухобської та ін.

Особливості розвитку професійно-педагогічної Я-підструктури студентської молоді висвітлені в працях О.А. Бессонової, О.М. Бобрової, С.В. Васьківської, Н.І. Гусякової, Є.І. Ісаєва, В.Г. Калашникова, С.Г. Косарецького, О.В. Кочкурової, П.В. Лебедчука, Т.В. Міщенко, Л.В. Римар, О.Є. Рукавішникової, В.І. Слободчикова, С.В. Соколової, П.А. Шавіра й ін. У них, здебільшого, розкриваються умови, чинники, окремі механізми розвитку (О.А. Бессонова, Н.І. Гусякова, С.Г. Косарецький, О.В. Кочкурова та ін.), особливості структурної організації (О.М. Боброва, С.В. Васьківська, П.В. Лебедчук й ін.), форми, засоби, методи, прийоми формування (Л.В. Римар, С.В. Соколова та ін.) професійної самосвідомості студентів-майбутніх педагогів середньої й старшої ланок шкільного навчання.

Стосовно професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів, виявлено незначну кількість робіт (К.О. Євстаф'єва, А.В. Мартинова, В.І. Юрченко, Т.М. Яблонська та ін.). Наявні дисертаційні дослідження розкривають особливості прояву, рівні розвитку окремих складових професійного “Я” майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти, зокрема їх Я-концепції (В.І. Юрченко), самооцінки

професійно важливих якостей (К.О. Євстаф'єва), шляхи підвищення рівня його розвитку (А.В. Мартинова), розглядають здатність до рефлексії як умову функціонування професійної самосвідомості майбутніх представників педагогічної спільноти (Т.М. Яблонська).

Водночас системне, цілеспрямоване вивчення психологічних механізмів розвитку професійної Я-підструктури майбутніх учителів 1 – 4-х класів не було предметом окремих наукових розвідок, тоді як їх виявлення сприятиме пошуку ефективних шляхів цілеспрямованого формування даного феномена в контексті підвищення якості фахової підготовки.

Таким чином, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення в психолого-педагогічній науці й обумовили вибір теми дослідження **“Психологічні механізми розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом “Зміст, форми, методи й засоби фахової підготовки вчителів” і затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол №7 від 24.03.2005 р.) та узгоджена Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №6 від 14.06.2011 р.).

Мета дослідження полягає в теоретичному й емпіричному вивченні особливостей прояву структурних складових, рівнів сформованості та психологічних механізмів розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів, а також у розробці й перевірці ефективності авторської моделі та програми розвитку професійно-педагогічної Я-підструктури майбутніх фахівців у процесі їх професійної підготовки у ВНЗ.

В основу дисертаційного дослідження покладено *припущення* про те, що розвиток професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів зумовлюється психологічними механізмами – особистісними й професійними, а її перехід із більш низького рівня на більш високий буде ефективним за умови поєднання цілеспрямованого впливу на структурні складові професійного “Я” майбутніх представників педагогічної спільноти та активізації психологічних механізмів його розвитку методами активного соціально-психологічного навчання.

Відповідно до мети й висунутої гіпотези були сформульовані такі **завдання дослідження**:

1. Визначити теоретичні підходи до вивчення проблеми розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів.
2. Дослідити критерії, показники, особливості прояву та рівні розвитку професійної Я-підструктури в студентів-майбутніх учителів 1 – 4-х класів.
3. Емпірично виявити психологічні механізми розвитку професійної самосвідомості майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти.
4. Обґрунтувати модель, розробити й апробувати програму розвивальної роботи з активізації психологічних механізмів та розвитку структурних складових професійного “Я” майбутніх учителів початкових класів, сформулювати науково-практичні рекомендації викладачам і студентам щодо розвитку

професійно-педагогічної самосвідомості майбутніх фахівців у процесі їх професійної підготовки у ВНЗ.

Об'єкт дослідження – професійна самосвідомість студентів-майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти.

Предмет дослідження – психологічні механізми розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять концептуальні положення особистісно-орієнтованого підходу до розвитку особистості як суб'єкта життєвого шляху (К.О. Абульханова-Славська, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко, Н.Ф. Шевченко та ін.), актуалізації її внутрішнього потенціалу як детермінанти особистісного становлення (Б.Г. Ананьєв, Г.С. Костюк, А. Маслоу, К. Роджерс, В.М. Чернобровкін й ін.); вчення про професійну самосвідомість та її роль у трудовій діяльності (С.В. Васьківська, В.М. Козієв, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, В.П. Саврасов, П.А. Шавір, В.І. Юрченко й ін.); положення про психолого-педагогічні особливості професійної діяльності вчителя початкових класів (Ш.О. Амонашвілі, М.Г. Іванчук, О.І. Кіліченко, Я.Л. Коломінський, С.А. Литвиненко, Г.О. Люблінська, О.А. Остряньська, Р.В. Павелків, Є.О. Панько, О.Я. Савченко, В.О. Сухомлинський, Л.О. Хомич та ін.); положення про можливість змін за відносно короткий проміжок часу певних сторін особистості різноманітними методами активного соціально-психологічного навчання (І.В. Вачков, В.П. Захаров, Л.А. Петровська, С.В. Петрушин, Н.Ю. Хрящева, Т.С. Яценко й ін.).

Методи дослідження: *теоретичні* (теоретико-методологічний аналіз і синтез, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень); *емпіричні* (спостереження, бесіда, анкетування, тестування, психологічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний)); *статистичні* (кореляційний аналіз за критеріями К. Пірсона й Ч. Спірмена, оцінка достовірності та значущості емпіричних даних за U-критерієм Вілкоксона – Манна – Уїтні й t-критерієм Стьюдента).

На різних етапах дослідження було використано комплекс психодіагностичних методик (анкети “Вчитель початкових класів” (авт. О.О. Стахова) й “Я та моя майбутня професія” (авт. О.О. Стахова), методики дослідження самооцінки особистості (авт. С.А. Будассі, модиф. О.О. Стахова), її самоставлення (авт. С.Р. Панталеєв), “Стиль саморегуляції поведінки – 98” (авт. В.І. Моросанова, О.М. Коноз), визначення рівня сформованості педагогічної рефлексії (авт. О.Є. Рукавішнікова), вивчення статусів професійної ідентичності (авт. А.А. Азбель), тести-опитувальники особистісної зрілості (авт. Ю.З. Гільбух), визначення рівня професійної спрямованості студентів (авт. Т.Д. Дубовицька), методики “Життєво-професійні цінності особистості” (авт. М. Рокіч, модиф. Н.П. Максимчук), “Мотиви вибору професії” (авт. Р.В. Овчарова), діагностики рівня емпатії (авт. І.М. Юсупов), оцінки комунікативних та організаторських здібностей особистості (авт. Б.А. Федоришин)).

Експериментальна база й організація дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проводилася на базі Житомирського державного університету імені Івана Франка. В ній взяли участь 193 студенти напряму підготовки “Початкова освіта”.

Дослідження виконувалося в три етапи (пошуковий, дослідницький, узагальнюючий) упродовж 2008-2015 р.р.

Наукова новизна та теоретичне значення дисертаційного дослідження полягають у тому, що:

– *вперше* визначено професійну самосвідомість як сукупність психічних процесів – професійного самопізнання, емоційно-оцінного ставлення фахівця до своєї особистості, саморегуляції поведінки в обраній сфері професійної взаємодії, за допомогою яких дана особистість усвідомлює себе суб'єктом трудової діяльності; виявлено структурні компоненти (когнітивний, афективний, поведінковий), критерії (уявлення про педагогічну професію, професійну спільноту, власний професійний потенціал і ступінь його відповідності вимогам даної трудової діяльності, загальне ставлення педагога до себе в цілому або до окремих сторін свого професійного “Я” зокрема, здатність до саморегуляції поведінки в конкретних ситуаціях педагогічної взаємодії), показники, рівні (високий, середній, низький) розвитку професійної Я-підструктури майбутніх учителів початкових класів; теоретично виокремлено й емпірично досліджено психологічні механізми розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів – особистісні (рефлексія, ідентифікація, цілепокладання, особистісна зрілість) та професійні (ціннісні орієнтації й мотиви вибору професії як основа професійної спрямованості суб'єкта педагогічної діяльності, його емпатійні, комунікативні здібності); науково обґрунтовано модель та розроблено, апробовано й доведено ефективність комплексної програми цілеспрямованого формування професійного “Я” майбутніх учителів початкових класів шляхом активізації психологічних механізмів та розвитку його структурних складових методами активного соціально-психологічного навчання;

– *розширено й уточнено* зміст професійної самосвідомості особистості педагога початкової ланки шкільної освіти як психологічного феномена; знання про особливості прояву професійної Я-підструктури майбутніх учителів 1 – 4-х класів та шляхи її формування;

– *отримало подальший розвиток* знання про сутність й особливості професійно-педагогічної самосвідомості особистості, її роль у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що підібраний та апробований автором комплекс психодіагностичних методик для визначення особливостей прояву й рівнів сформованості професійної самосвідомості педагогів початкової ланки шкільної освіти та авторська програма розвитку професійної Я-підструктури майбутніх учителів можуть використовуватися викладачами, практичними психологами, студентами з метою діагностики й вдосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців. Теоретичні положення та висновки, висвітлені в науковій роботі, можуть стати в нагоді професорсько-викладацькому складу ВНЗ при викладанні навчальних дисциплін “Загальна психологія” (тема “Психологія особистості”), “Вікова психологія” (тема “Психологія юнацького віку”), “Педагогічна психологія” (тема “Психологія педагогічної діяльності та особистості вчителя”), спецкурсів і спецсеминарів, спрямованих на підвищення професійної компетентності майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти.

Апробація та впровадження результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися, обговорювалися й отримали схвалення на

4 Міжнародних та 1 Всеукраїнській науково-практичних конференціях, на звітних науково-практичних конференціях викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на засіданнях кафедри психології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова й засіданнях кафедри загальної, вікової та педагогічної психології соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Результати дисертаційної роботи *впроваджено* в навчально-виховний процес Інституту педагогіки і психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (довідка №2015 від 23.11.2015 р.), навчально-наукового інституту педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка №332/1 від 15.07.2015 р.), вищого комунального навчального закладу “Коростишівський педагогічний коледж імені І.Я. Франка” (довідка №329/1 від 26.05.2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення дисертації, результати її емпіричного дослідження, висновки відображені в 11 публікаціях автора, серед яких 6 статей у вітчизняних фахових виданнях, 1 – у зарубіжному фаховому виданні, 4 – матеріали науково-практичних конференцій.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 313 найменувань (9 з яких іноземною мовою), та 8 додатків. Основний зміст роботи викладено на 202 сторінках комп'ютерного набору й містить 45 таблиць і 14 рисунків на 39 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 247 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет дослідження, сформульовано припущення, розкрито методи, висвітлено наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи, наведено відомості про апробацію й впровадження отриманих результатів, надано інформацію про публікації, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **“Теоретичні засади вивчення проблеми розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів”** представлено узагальнені результати теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми самосвідомості особистості й психологічних механізмів її розвитку, визначено основні підходи до дослідження професійної Я-підструктури педагога, розкрито психолого-педагогічні особливості професійної діяльності вчителя 1 – 4-х класів.

У процесі теоретичного аналізу наукової літератури встановлено, що проблема самосвідомості особистості була предметом вивчення як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників.

Так, у зарубіжній психології вона висвітлена в працях представників різних наукових підходів, зокрема функціоналізму (У. Джемс), інтеракціонізму (Дж. Мід, Ч. Кулі), психоаналітичного (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм, Е. Еріксон) та гуманістичного (А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Бернс) напрямів, які, з урахуванням власних методологічних принципів, підійшли до людини (а отже, і її “Я”) або як до

первинного по відношенню до суспільства явища, або як до незалежної істоти, котра існує паралельно з довкіллям.

Представники вітчизняної психології, передусім особистісно-орієнтованого підходу (К.О. Абульханова-Славська, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко, Н.Ф. Шевченко й ін.), визнають найвищий прояв людської психіки продуктом суспільної взаємодії, який формується під впливом практичної діяльності особистості та її спілкування з оточенням.

Зосередившись на самосвідомості як на соціально детермінованому явищі, вітчизняними дослідниками було розкрито загальнотеоретичні та методологічні аспекти формування самосвідомості як частини загальної проблеми розвитку особистості (Б.Г. Ананьєв, М.Й. Боришевський, І.С. Кон, Г.С. Костюк, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, О.Г. Спіркін, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова, К.В. Шорохова й ін.), досліджено взаємозв'язок процесів пізнання інших людей та самопізнання (С.В. Васьківська, О.Є. Гуменюк, В.В. Знаков, М.І. Лісіна, В.В. Столін, І.І. Чеснокова, К.В. Шорохова й ін.), розглянуто особливості емоційно-оцінного ставлення особистості до себе, формування її самооцінки (А.В. Захарова, Л.В. Бороздіна та ін.), саморегуляції й самовдосконалення особистості (О.О. Конопкін, С.В. Малазонія, В.І. Моросанова та ін.), розкрито генезис самосвідомості в різні вікові періоди, визначено психологічні механізми її розвитку (Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Н.І. Гуткіна, Д.Б. Ельконін, К.К. Кардовська, І.С. Кон, В.С. Мухіна, Г.М. Прихожан, С.Л. Рубінштейн, О.О. Семенова, В.І. Слободчиков, Д.Й. Фельдштейн, П.Р. Чамата й ін.).

Водночас слід відмітити низку досліджень, що розкривають особливості самосвідомості особистості в контексті здійснення нею професійної, зокрема педагогічної, діяльності (І.В. Вачков, В.М. Козієв, Ю.М. Кулюткін, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, В.П. Саврасов, Г.С. Сухобська та ін.).

На відміну від самосвідомості, професійна Я-підструктура специфічніша за своїм змістом, оскільки спрямована на професійну діяльність і на себе як суб'єкта цієї діяльності. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності й спілкуванні з оточуючими людьми і є результатом пізнання себе, власних дій, психічних якостей тощо, то професійна самосвідомість – це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості особистості на професійну діяльність (П.А. Шавір).

Сутність професійного “Я” розкривається з двох позицій: процесуальної, яка зводиться до осмислення професійної самосвідомості як процесу усвідомлення себе особистістю в професійній діяльності (А.В. Захарова, Л.М. Мітіна, С.В. Сергєєва, П.А. Шавір та ін.), й результативної, котра визначає зміст професійної Я-підструктури через характеристики, що виникають як продукти зазначеного вище процесу, – професійну Я-концепцію та професійну самооцінку (П.В. Макаренко, А.К. Маркова, О.М. Столяренко й ін.).

Відаючи перевагу поглядам прихильників процесуальної тенденції в розумінні сутності професійної Я-підструктури, *під професійною, зокрема педагогічною, самосвідомістю ми розуміємо сукупність психічних процесів – професійного самопізнання, емоційно-оцінного ставлення фахівця до своєї особистості, саморегуляції поведінки в обраній сфері професійної взаємодії, за допомогою яких*

дана особистість усвідомлює себе суб'єктом трудової діяльності; при цьому професійне самопізнання розглядається нами насамперед як процес усвідомлення та співвіднесення особистістю власного внутрішнього потенціалу з реальними вимогами професійної діяльності.

На основі аналізу структури професійно-педагогічної самосвідомості особистості, яка в загальних рисах співпадає зі структурною організацією її самосвідомості в цілому, дослідниками виокремлено когнітивну, афективну й поведінкову складові професійного “Я” педагога (І.В. Вачков, В.М. Козієв, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, Л.В. Римар та ін.).

Психологічні особливості прояву окреслених структурних компонентів розкриваються шляхом з'ясування критеріїв, їх показників у майбутніх учителів й працюючих педагогів у процесі відповідно їх навчально-професійної та власне професійної діяльності. Так, *когнітивна складова* професійно-педагогічної самосвідомості особистості досліджується через такі критерії, як уявлення про педагогічну професію, професійну спільноту, власний професійний потенціал і ступінь його відповідності вимогам даної трудової діяльності (І.В. Вачков, Л.М. Мітіна, Л.В. Римар, В.І. Юрченко та ін.); *афективна* – через загальне ставлення педагога до себе в цілому або до окремих сторін свого професійного “Я” зокрема (І.В. Вачков, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, О.С. Созонюк й ін.); *поведінкова* – шляхом визначення здатності до саморегуляції поведінки в конкретних ситуаціях педагогічної взаємодії (Л.М. Мітіна, О.С. Созонюк, О.С. Третяк та ін.).

Зазначені структурні складові та критерії професійно-педагогічної самосвідомості були використані в нашому дослідженні при виявленні особливостей прояву й визначенні рівнів розвитку професійної самосвідомості студентів-майбутніх учителів 1 – 4-х класів.

Водночас проведений теоретико-методологічний аналіз засвідчив наявність досліджень, в яких у межах своїх наукових проблем фрагментарно розкривається залежність функціонування професійно-педагогічної Я-підструктури від низки утворень – рефлексії (О.А. Бессонова, Н.І. Гусякова, Л.В. Римар, Т.М. Яблонська та ін.), ідентифікації (Т.С. Березіна, О.В. Кочкурова, Т.В. Міщенко й ін.), цілепокладання (Н.І. Гусякова та ін.), особистісної зрілості (Л.В. Потапчук, О.В. Темрук й ін.), ціннісних орієнтацій (В.В. Денисенко, С.С. Єрмакова, П.В. Лебедчук, Н.П. Максимчук, Н.М. Трушина та ін.) і мотивів вибору професії (О.М. Гріньова, Л.В. Долинська, О.Л. Туриніна, С.В. Яремчук й ін.) як провідних складових професійної спрямованості (В.Г. Калашников, С.В. Яремчук та ін.) передусім студентської молоді, її педагогічних здібностей (Н.В. Кузьміна, А.О. Реан й ін.).

Узагальнення названих досліджень дозволило нам припустити, що психологічними механізмами розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів є дві групи механізмів – *особистісні* (рефлексія, ідентифікація, цілепокладання, особистісна зрілість) та *професійні* (ціннісні орієнтації й мотиви вибору професії як основа професійної спрямованості суб'єкта трудової діяльності, його здібності), перші з яких визначають розвиток Я-підструктури представників юнацького віку, а другі – детерміновані особливостями педагогічної діяльності в цілому та специфікою професійної діяльності вчителя початкової ланки шкільної освіти зокрема.

Такими психолого-педагогічними особливостями професійної діяльності вчителя 1 – 4-х класів є, по-перше, викладання ним різнопрофільних дисциплін математичного, гуманітарного, природничого, художньо-естетичного циклів (К.О. Євстаф'єва, Д.Ф. Ніколенко, О.А. Остряньська, Л.М. Проколієнко, О.Я. Савченко, Н.Ф. Талізїна й ін.), по-друге, референтність його ролі для молодших школярів (Ш.О. Амонашвілі, К.О. Євстаф'єва, С.С. Єрмакова, М.Г. Іванчук, В.О. Сухомлинський, Т.М. Яблонська та ін.) і, по-третє, тісна взаємодія вчителя початкових класів із батьками дітей, насамперед першокласників під час їх адаптації до шкільного життя (О.І. Кіліченко, С.А. Литвиненко, О.А. Остряньська, Л.О. Хомич й ін.). Виокремлені відмінні риси, що відрізняють діяльність педагога початкової ланки шкільної освіти від діяльності вчителя-предметника середньої або старшої школи, не вичерпують усіх характеристик професійної діяльності педагога І ступеня загальноосвітньої школи, проте вони є тими суттєвими важелями, які визначають низку вимог до даної професії вчителя та знаходять безпосереднє відображення в особливостях прояву його професійного “Я”.

Окреслені теоретичні положення було покладено в основу емпіричного вивчення особливостей прояву, рівнів і психологічних механізмів розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів.

У другому розділі **“Емпіричне дослідження особливостей прояву та психологічних механізмів розвитку професійної самосвідомості майбутнього педагога початкової ланки шкільної освіти в процесі його підготовки у ВНЗ”** представлено теоретичну модель психологічних механізмів розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів, обґрунтовано методичні підходи та наведено результати емпіричного дослідження особливостей прояву, рівнів розвитку професійної Я-підструктури студентів-майбутніх учителів 1 – 4-х класів, психологічних механізмів її становлення.

Основними завданнями констатувального експерименту були: 1) формування дослідницької вибірки й підбір відповідного психодіагностичного інструментарію; 2) визначення особливостей прояву та рівнів розвитку професійної самосвідомості майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти; 3) виявлення психологічних механізмів розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів.

Отримані результати дослідження особливостей прояву *когнітивної складової* показали, що професійне “Я” переважної більшості студентів-майбутніх учителів 1 – 4-х класів відрізняється однобічним, розмитим змістом їх уявлень про специфіку обраної професії, що проявляється передусім у переважанні в структурі професійно важливих якостей майбутніх фахівців загальноособистісних характеристик (55,0%), котрі в переважній своїй більшості є притаманними не лише педагогам, але й представникам інших професійних спільнот. Низка ж професійно важливих якостей блоку професійних знань й елементів педагогічної майстерності (15,0%), а також блоку спрямованості (12,5%) та блоку пізнавальних можливостей (4,6%), які є важливими показниками ефективності обраної майбутніми педагогами професійної діяльності, необхідною умовою їх саморозвитку, отримала незначну кількість виборів, що вказує на недостатній рівень знань студентів про майбутню професію та її вимоги до вчителя початкових класів.

Дослідження особливостей прояву *афективної складової* професійної самосвідомості майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти свідчить про домінування в студентській молоді неадекватної завищеної самооцінки професійно важливих якостей (51,3%), котра зумовлена спрямованістю життєвих планів юнаків у майбутнє, яке дуже часто сприймається ними з ідеалістичної позиції як багатообіцяюче, перспективне, успішне, безпроблемне, що безпосередньо позначилося на підвищеній упевненості респондентів у своїх силах, у власному “Я”. Крім того, незважаючи на окремі проблемні тенденції у самостваленні, переважна більшість майбутніх фахівців відрізняється позитивним ставленням до себе, в основі якого лежить переживання особистістю своєї цінності, здатної викликати симпатію, повагу з боку оточуючих, її емоційне самоприйняття, покладання на власні сили, усвідомлення відповідальності за всі події у своєму житті.

Вивчення проявів *поведінкової складової* професійної Я-підструктури майбутніх педагогів свідчить про недостатній, асинхронний розвиток у них окремих компонентів саморегуляції (моделювання, самостійності), що вказує на нерівномірність сформованості даного процесу в цілому. Досліджувані з недостатнім (середнім (57,0%) і низьким (11,4%)) рівнем саморегуляції зазнають труднощів у виокремленні найбільш значущих умов досягнення мети, виборі оптимальної програми дій та забезпеченні стійкості її функціонування, адекватній оцінці власних можливостей і наслідків своєї роботи, швидкій адаптації до непередбачених ситуацій й т.п., що негативно позначається на ефективності їхньої діяльності, насамперед професійної.

Узагальнення показників структурних складових професійно-педагогічної самосвідомості дозволило виокремити три групи студентів із високим (14,0%), середнім (62,7%) і низьким (23,3%) рівнями її розвитку з переважанням середнього та низького рівнів.

Розподіл студентів-майбутніх учителів початкових класів I, III й V курсів за рівнями професійної самосвідомості вказує на практичну незмінність упродовж навчання у ВНЗ кількісних характеристик вищезазначених рівнів професійного “Я” майбутніх педагогів, що є тривожним показником відсутності у вищому навчальному закладі їх активного особистісно-професійного зростання (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів (n=193)

Курс	Рівні професійної самосвідомості					
	Високий		Середній		Низький	
	Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних	
	абсолютна	у %	абсолютна	у %	абсолютна	у %
I	6	9,1	42	63,6	18	27,3
III	9	14,8	38	62,3	14	22,9
V	12	18,2	41	62,1	13	19,7

Розвиток професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів зумовлюється, за нашим припущенням, двома групами психологічних механізмів – *особистісних* (рефлексія, ідентифікація, цілепокладання, особистісна зрілість) і *професійних* (ціннісні орієнтації й мотиви вибору професії як основа професійної спрямованості суб'єкта трудової діяльності, його здібності), які, як показали результати емпіричного дослідження, перебувають у тісному взаємозв'язку з досліджуваним феноменом. При цьому, зазвичай, найвищі значення окреслених психологічних механізмів притаманні студентам із високим, помірні – з середнім та найнижчі – з низьким рівнями розвитку професійної Я-підструктури (табл. 2).

**Кількісні показники рівневих співвідношень
професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів
та психологічних механізмів її розвитку (n=193)**

Рівні психологічних механізмів розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів		Рівні професійно-педагогічної самосвідомості				
		Високий	Середній	Низький		
		Кількість досліджуваних (у %)	Кількість досліджуваних (у %)	Кількість досліджуваних (у %)		
Психологічні механізми розвитку професійно-педагогічної самосвідомості	Особистісні	Рефлексія	Високий	31,3	18,2	0,0
			Середній	49,3	37,2	33,3
			Низький	19,4	44,6	66,7
		Ідентифікація	Сформована	44,8	13,7	2,2
			Мораторій	36,7	72,4	32,2
			Нав'язана	11,1	7,8	40,6
			Невизначена	7,4	6,1	25,0
		Цілепокладання	Високий	50,8	16,1	8,1
			Середній	46,3	79,2	43,7
			Низький	2,9	4,7	48,2
		Особистісна зрілість	Високий	10,8	3,3	0,0
			Задовільний	67,5	70,6	14,3
	Незадовільний		21,7	21,7	85,7	
	Професійна спрямованість	Високий	54,1	25,4	23,1	
		Середній	45,9	71,6	37,9	
		Низький	0,0	3,0	39,0	
	Професійні	Ціннісні орієнтації	Професійні	41,4	27,3	15,8
			Статусні	16,5	27,4	17,6
			Особистісні	16,3	17,1	17,9
			Загальнолюдські	10,7	13,1	17,3
			Матеріальні	1,7	2,9	20,4
			Ціннісні орієнтації самовдосконалення	7,5	7,0	6,5
	Мотиви вибору професії	Альтруїстичні	5,9	5,2	4,5	
		Емпатія	Внутрішні індивідуально-значущі	76,3	37,2	20,3
			Внутрішні соціально-значущі	17,4	39,5	20,8
			Зовнішні позитивні	6,3	14,5	21,8
	Зовнішні негативні		0,0	7,9	37,1	
	Комуникативні здібності	Дуже високий	3,7	0,0	4,4	
		Високий	63,0	12,4	15,6	
		Середній	33,3	66,1	46,7	
		Низький	0,0	21,5	31,1	
	Комуникативні здібності	Дуже низький	0,0	0,0	2,2	
		Дуже високий	14,8	6,6	8,9	
		Високий	37,1	19,8	13,3	
		Середній	14,8	36,4	26,7	
	Комуникативні здібності	Нижче середнього	33,3	21,5	28,9	
		Низький	0,0	15,7	22,2	

Так, майбутні фахівці з **високим рівнем професійного "Я"** відрізняються **задовільним рівнем розвитку особистісної зрілості**, що характеризує їх як розсудливих, ініціативних, самостійних, вимогливих, емоційно врівноважених, доброзичливих осіб із адекватною самооцінкою, сформованими життєвими установками, прагненням досягти успіху в різних життєво важливих сферах, передусім професійній. *Середній рівень педагогічної рефлексії, сформована*

професійна ідентичність, високі показники цілепокладання, котрі вказують на орієнтацію майбутніх учителів 1 – 4-х класів на дійсно педагогічну діяльність, зміст якої визначається професійними мотивами вибору професії, є свідченням активного поривання студентської молоді до оволодіння обраним фахом і стійкого бажання працювати за ним. Підтвердженням цьому є і притаманний досліджуваним даної групи високий рівень професійної спрямованості, в основі якого лежать професійні ціннісні орієнтації й внутрішні індивідуально-значущі мотиви вибору професії, котрі відображають прагнення юнаків із достатньо розвинутими в них педагогічними здібностями, зокрема емпатією та потребою в спілкуванні, присвятити себе викладацькій роботі в різних закладах освіти.

Для майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти з **середнім рівнем професійної Я-підструктури**, як і для фахівців попередньої групи, характерний *задовільний рівень особистісної зрілості. Низькі показники педагогічної рефлексії, недостатньо сформована професійна ідентичність, що представлена станом мораторію, середній рівень цілепокладання з притаманною йому частковою установкою на педагогічну діяльність, основу розвитку якої становлять соціальні мотиви, мотиви наслідування й престижу. Професійні та статусні ціннісні орієнтири, а також внутрішні соціально-значущі мотиви, котрі відображають, із одного боку – прагнення юнаків оволодіти обраною професією, з іншого – бажання зайняти гідне місце в суспільстві, визначають середній рівень професійної спрямованості студентів цієї групи. Їхня орієнтація на зовнішню привабливість учительської професії, що ґрунтується на спілкуванні учасників педагогічної взаємодії, вимагає належного розвитку багатьох педагогічних здібностей, перш за все емпатії й комунікативних здібностей, які в досліджуваних вказаного рівня представлені середніми показниками своєї сформованості.*

Майбутні фахівці з **низьким рівнем професійно-педагогічної самосвідомості** мають *незадовільний рівень особистісної зрілості, що характеризує їх як легковажних, безініціативних, залежних від оточуючих, емоційно неврівноважених, імпульсивних, агресивних осіб із переважно неадекватною заниженою самооцінкою, несформованими життєвими установками та сенсом життя. Низький рівень педагогічної рефлексії, нав'язана ззовні, насамперед батьками, професійна ідентичність, низькі показники цілепокладання з несформованою установкою на педагогічну діяльність, котра представлена утилітарно-прагматичними, інфантильними мотивами й відсутньою мотивацією, є свідченням негативного ставлення студентів даної групи до вчительської професії, низького рівня професійно-педагогічної спрямованості, в основі якого лежать їх матеріальні цінності та зовнішні негативні мотиви вибору професії, що вказують на стійке бажання респондентів цієї групи за першої ж нагоди змінити дану професію й отримати інший фах. Рівень емпатії та комунікативних здібностей, які виступають одними з провідних у структурі педагогічних здібностей вчителя початкових класів, у цієї групи студентів є відповідно середнім і нижче середнього.*

Проведений порівняльний аналіз кількісних показників професійного “Я” майбутніх фахівців та виокремлених у результаті теоретичного аналізу зазначених вище психологічних феноменів як механізмів розвитку професійної самосвідомості педагогів початкової ланки шкільної освіти дозволяє стверджувати, що між даними утвореннями існує прямий зв'язок. Математичним підтвердженням цьому є

результати рангової кореляції Ч. Спірмена, коефіцієнти яких вказують на значущі кореляційні зв'язки ($p \leq 0,01$) між професійною самосвідомістю й рефлексією ($r_{xy}=0,50$), ідентифікацією ($r_{xy}=0,53$), цілепокладанням ($r_{xy}=0,58$), особистісною зрілістю ($r_{xy}=0,42$), професійною спрямованістю ($r_{xy}=0,71$) майбутніх учителів початкових класів, в основі якої лежать їх ціннісні орієнтації та мотиви вибору професії, а також емпатійними ($r_{xy}=0,47$) й комунікативними ($r_{xy}=0,31$) здібностями майбутніх представників педагогічної спільноти.

Таким чином, встановлена тенденція статистично значущих зв'язків між професійною самосвідомістю та окресленими вище феноменами дозволяє розглядати останні як внутрішні рушії, психологічні механізми розвитку професійної Я-підструктури майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти. При цьому додатні значення всіх без винятку коефіцієнтів кореляції, котрі розкривають зв'язок між вищезгаданими утвореннями, дають підстави стверджувати, що чим вищий рівень розвитку виокремлених нами психологічних механізмів, тим вищий рівень професійного "Я" майбутніх учителів, і навпаки.

У зв'язку з цим, зважаючи на результати констатувального експерименту щодо недостатнього рівня розвитку професійної Я-підструктури майбутніх учителів початкових класів та відсутності значущої позитивної динаміки в становленні даного утворення, виникає необхідність у його розвитку й пошуку шляхів, форм, засобів, методів та прийомів спеціально організованої роботи з підвищення рівня професійної самосвідомості майбутніх педагогів.

У третьому розділі **"Розвиток професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів у процесі його професійної підготовки"** представлено теоретичне обґрунтування цілеспрямованої роботи з розвитку професійної Я-підструктури майбутніх учителів 1 – 4-х класів, описано змістовні й процесуальні аспекти впровадження авторської програми з активізації психологічних механізмів та розвитку структурних складових професійно-педагогічної самосвідомості особистості, визначено ступінь її ефективності.

Теоретичним підґрунтям побудови формульованого експерименту виступили концептуальні положення особистісно-орієнтованого підходу до розвитку особистості як суб'єкта життєвого шляху (К.О. Абульханова-Славська, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, Т.М. Титаренко, Н.Ф. Шевченко й ін.), актуалізації її внутрішнього потенціалу як детермінанти особистісного становлення (Б.Г. Ананьєв, Г.С. Костюк, А. Маслоу, К. Роджерс, В.М. Чернобровкін та ін.); положення про можливість змін за відносно короткий проміжок часу певних сторін особистості (В.Ю. Большаков, В.П. Захаров, С.І. Макшанов, Л.А. Петровська, С.В. Петрушин, О.С. Прутченков, К. Рудестам, Н.Ю. Хрящева, Т.С. Яценко й ін.), зокрема її професійного "Я" (І.В. Вачков, А.В. Мартинова й ін.), а також окремих психологічних механізмів його розвитку – рефлексії (О.А. Бессонова, Н.І. Гусякова, Л.В. Римар, Т.М. Яблонська та ін.), ідентифікації (Т.С. Березіна, О.В. Кочкурова, Т.В. Міщенко й ін.), цілепокладання (Н.І. Гусякова та ін.), особистісної зрілості (Л.В. Потапчук, О.В. Темрук й ін.), ціннісних орієнтацій (В.В. Денисенко, П.В. Лебедчук, Н.П. Максимчук та ін.) і мотивів вибору професії (О.М. Гріньова, Л.В. Долинська, О.Л. Туриніна, С.В. Яремчук й ін.) як провідних складових професійної спрямованості (В.Г. Калашников, С.В. Яремчук та ін.) студентської молоді, її педагогічних

здібностей – емпатії (О.Д. Кайріс, І.М. Матяш й ін.), комунікативних здібностей (Л.В. Долинська, Ю.В. Уварова та ін.) різноманітними методами активного соціально-психологічного навчання.

Враховуючи вищезазначені положення, а також дані констатувального експерименту, ми розробили психологічну модель розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів (рис.1).

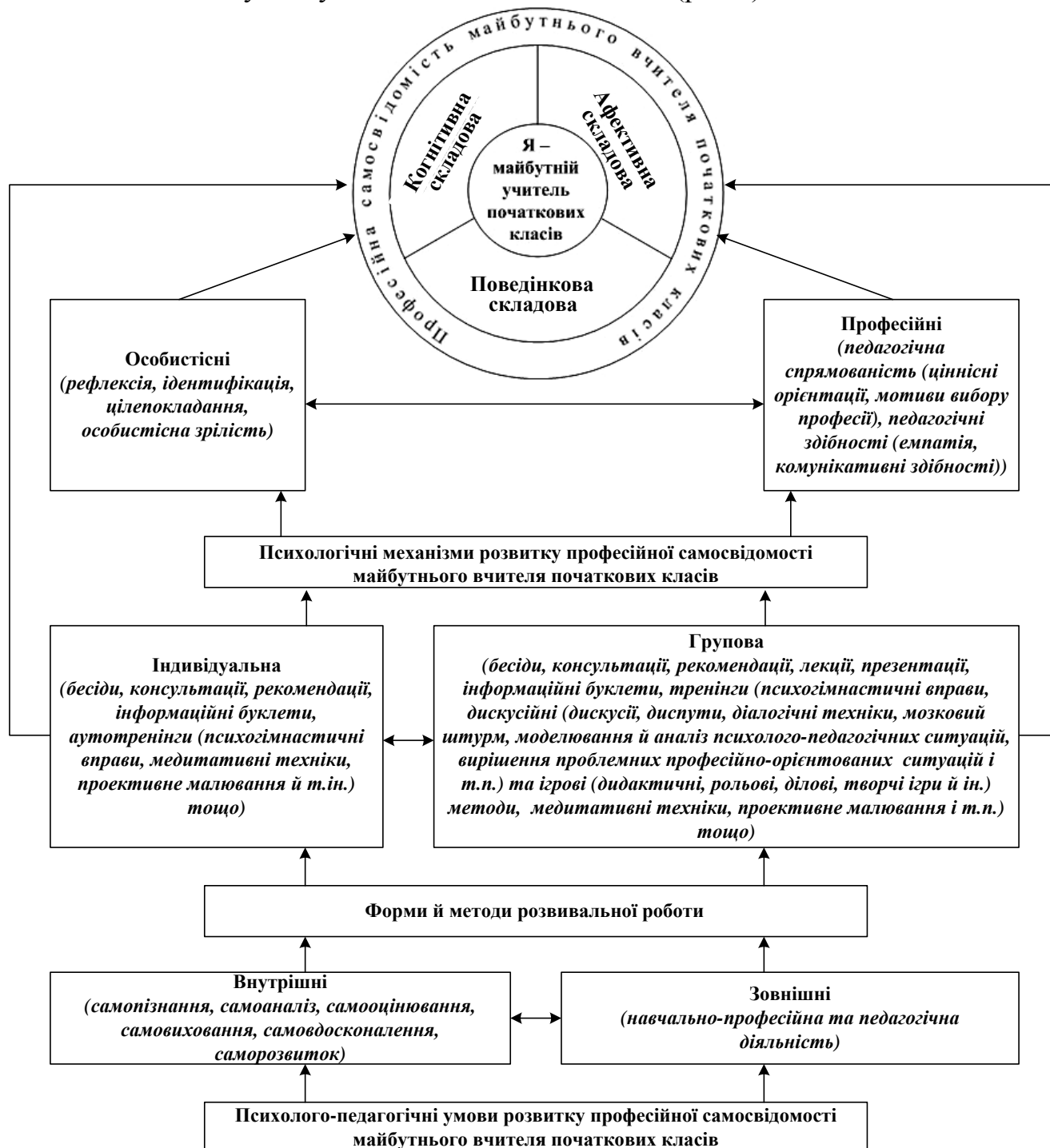

Рис. 1. Психологічна модель розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів

Відповідно до заявленої моделі підвищення рівня професійно-педагогічної самосвідомості, що ґрунтується на врахуванні внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (педагогічних) умов розвитку досліджуваного феномена, нами було використано індивідуальну та групову форми роботи з майбутніми фахівцями. Їх реалізація на практиці забезпечувалася низкою методів (бесідами, консультаціями, рекомендаціями,

міні-лекціями, психогімнастичними вправами, дискусійними (дискусіями, мозковим штурмом, розв'язанням проблемних психолого-педагогічних ситуацій) й ігровими (рольовими та діловими іграми) методами, медитативними техніками, проєктивним малюванням тощо), переважно активного соціально-психологічного навчання, які були спрямовані як на безпосередній розвиток усіх структурних складових (когнітивної, афективної й поведінкової) професійної самосвідомості майбутніх представників педагогічної спільноти, так і на активізацію психологічних механізмів (особистісних та професійних) становлення досліджуваного феномена.

Апробація окресленої моделі здійснювалася за допомогою розробленої нами тренінгової програми “Шлях до професійного успіху”, котра була розрахована на 12 тематичних занять-зустрічей, загальна тривалість яких становила 27 годин. Усі вони були об'єднані в два змістовні, пов'язані між собою, блоки, перший із яких “Пізнай себе та інших” був спрямований на активізацію особистісних, а другий “Я і моя майбутня професія” – професійних механізмів розвитку професійної Я-підструктури студентської молоді.

Впровадження окресленої програми з розвитку професійної самосвідомості майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти відбувалося в рамках роботи психологічного факультативу, що проводився в II семестрі 2013 – 2014 навчального року впродовж березня – травня на базі Житомирського державного університету імені Івана Франка. У даній роботі взяли участь 60 студентів I й III курсів навчально-наукового інституту педагогіки напряму підготовки “Початкова освіта”, які увійшли до складу контрольної та експериментальної груп (по 30 осіб у кожній).

Ефективність проведеної комплексної роботи з підвищення рівня професійного “Я” майбутніх учителів початкових класів проявилася в істотних кількісних й якісних зрушеннях у розвитку передусім особистісних і професійних механізмів його становлення в студентів експериментальної групи. Так, зміни позитивного характеру відбулися у всіх без винятку показниках психологічних механізмів розвитку професійно-педагогічної самосвідомості досліджуваних даної групи, а саме – рефлексії ($t=3,86$ на рівні $p \leq 0,001$), ідентифікації ($t=4,31$ на рівні $p \leq 0,001$), цілепокладання ($t=4,67$ на рівні $p \leq 0,001$), особистісної зрілості ($t=3,02$ на рівні $p \leq 0,001$), професійної спрямованості ($t=7,11$ на рівні $p \leq 0,001$), емпатії ($t=5,89$ на рівні $p \leq 0,001$), комунікативних здібностей ($t=6,17$ на рівні $p \leq 0,001$).

Підвищення показників психологічних механізмів у студентів експериментальної групи позначилося на рівнях розвитку їх професійної самосвідомості, зокрема зниженні з 40,0% до 13,3% її низького рівня, з 60,0% до 56,7% – середнього рівня, появі студентів із високим рівнем (30,0%) професійно-педагогічної самосвідомості. В контрольній же групі значущих змін не відбулося (табл. 3).

Таблиця 3

Кількісні показники розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів до і після формувального експерименту (n=60)

Рівень	Контрольна група				Експериментальна група			
	До експерименту		Після експерименту		До експерименту		Після експерименту	
	Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних		Кількість досліджуваних	
	абсолютна	у %	абсолютна	у %	абсолютна	у %	абсолютна	у %
Високий	0	0,0	1	3,3	0	0,0	9	30,0
Середній	16	53,3	19	63,4	18	60,0	17	56,7
Низький	14	46,7	10	33,3	12	40,0	4	13,3

Таким чином, апробація авторської програми “Шлях до професійного успіху” дозволила посилити дію психологічних механізмів розвитку професійної Я-підструктури майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти, підвищити рівні розвитку її структурних компонентів, що проявилось в розширенні уявлень студентської молоді про обрану професію, її специфіку, про вчителя 1 – 4-х класів як суб’єкта педагогічної діяльності, поглибленні їх знань про себе, свій Я-образ як особистості та професіонала, виробленні в майбутніх фахівців навичок адекватного оцінювання власних можливостей, потенціалу й ступеня їх відповідності вимогам професійної діяльності, позитивного ставлення до себе, розвитку їх внутрішнього самоконтролю, саморегуляції в конкретних ситуаціях педагогічної взаємодії, та, в кінцевому рахунку, призвело до підвищення загального рівня професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів.

Отримані результати підтвердили висунуте припущення та дали змогу сформулювати загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та емпіричне вивчення проблеми розвитку професійно-педагогічної самосвідомості особистості, що проявилось у визначенні теоретичних підходів вивчення даної проблеми, виявленні особливостей прояву й рівнів розвитку професійної Я-підструктури майбутніх учителів початкових класів, психологічних механізмів її становлення, обґрунтуванні, розробці, апробації та доведенні ефективності програми розвитку професійної самосвідомості майбутніх педагогів у процесі їх фахової підготовки у ВНЗ.

1. Основою професійного становлення педагога є розвиток його професійної самосвідомості, яка визначає ефективність професійної діяльності вчителя та його фахову майстерність.

Під професійною, зокрема педагогічною, самосвідомістю особистості ми розуміємо сукупність психічних процесів – професійного самопізнання, емоційно-оцінного ставлення фахівця до своєї особистості, саморегуляції поведінки в обраній сфері професійної взаємодії, за допомогою яких дана особистість усвідомлює себе суб’єктом трудової діяльності; при цьому професійне самопізнання розглядається нами насамперед як процес усвідомлення й співвіднесення особистістю власного внутрішнього потенціалу з реальними вимогами професійної діяльності.

Психолого-педагогічними особливостями професійної діяльності вчителя початкових класів є викладання ним різнопрофільних дисциплін математичного, гуманітарного, природничого, художньо-естетичного циклів; референтність його ролі для молодших школярів; тісна взаємодія вчителя 1 – 4-х класів із батьками дітей, передусім першокласників під час їх адаптації до шкільного життя. Названі характеристики є тими суттєвими важелями, які визначають низку вимог до даної професії та знаходять безпосереднє відображення в професійній самосвідомості педагога початкової ланки шкільної освіти.

2. Структура професійної самосвідомості вчителя початкових класів у загальних рисах співпадає зі структурною організацією його самосвідомості в цілому і являє собою взаємодоповнює поєднання трьох складових – когнітивної, афективної й поведінкової, оцінкою сформованості яких виступають такі критерії: уявлення про педагогічну професію, професійну спільноту, власний професійний потенціал і

ступінь його відповідності вимогам трудової діяльності, самооцінка професійно важливих якостей особистості – *когнітивний компонент*; загальне ставлення педагога до себе в цілому або до окремих сторін свого професійного “Я” зокрема – *афективний компонент*; здатність до саморегуляції поведінки в конкретних ситуаціях педагогічної взаємодії – *поведінковий компонент*.

Професійна Я-підструктура переважної більшості студентів-майбутніх учителів 1 – 4-х класів відрізняється однобічним, розмитим змістом їх уявлень про специфіку обраної професії та її вимоги до своїх працівників, що проявляється перш за все в переважанні в структурі професійно важливих якостей майбутніх фахівців загальноособистісних характеристик, котрі в переважній своїй більшості є притаманними не лише педагогам, але й представникам інших професійних спільнот; домінуванням у студентської молоді неадекватної завищеної самооцінки професійно важливих якостей, позитивного ставлення до себе; недостатнім, асинхронним розвитком окремих складових саморегуляції (моделювання, самостійності), що вказує на нерівномірність сформованості даного процесу в цілому.

Професійна самосвідомість майбутніх учителів початкових класів характеризується *високим, середнім і низьким рівнями* її розвитку. Для майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти характерним є переважання на всіх етапах професійної підготовки у ВНЗ середнього й низького рівнів розвитку професійної самосвідомості. Останній проявляється майже в четвертій частині студентів усіх курсів і характеризується фрагментарними уявленнями про обрану професію, розпливчастими знаннями про її психолого-педагогічні особливості; неадекватною заниженою самооцінкою; низьким рівнем розвитку регуляторних процесів (моделювання, планування, програмування, оцінювання результатів) та регуляторно-особистісних властивостей (гнучкості, самостійності).

В цілому в процесі отримання вищої педагогічної освіти вираженої позитивної динаміки професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів не спостерігається, що зумовлює пошук шляхів, форм, засобів, методів і прийомів спеціально організованої роботи з підвищення рівня професійного “Я” майбутніх фахівців.

3. Психологічними механізмами розвитку професійної Я-підструктури майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти є дві групи феноменів – *особистісні* (рефлексія, ідентифікація, цілепокладання, особистісна зрілість) й *професійні* (ціннісні орієнтації та мотиви вибору професії як основа професійної спрямованості суб’єкта педагогічної діяльності, його здібності, насамперед здатність до співчуття, співпереживання (емпатія), комунікативні здібності), перші з яких визначають загальний розвиток самосвідомості представників юнацького віку, а другі – детерміновані особливостями педагогічної діяльності в цілому й специфікою професійної діяльності вчителя початкових класів зокрема.

Виступаючи рушіями становлення професійної Я-підструктури майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти, зазначені механізми водночас є тими змістовними характеристиками, які визначають певні особливості сформованості кожного її щабля. При цьому, зазвичай, найвищі значення особистісних і професійних механізмів притаманні студентам із високим, помірні – з середнім та найнижчі – з низьким рівнями розвитку професійної самосвідомості.

4. Теоретичним підґрунтям побудови формувального експерименту з розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів виступають концептуальні положення особистісно-орієнтованого підходу до розвитку особистості як суб'єкта життєвого шляху, актуалізації її внутрішнього потенціалу як детермінанти особистісного становлення; положення про можливість змін за відносно короткий проміжок часу певних сторін особистості, зокрема її професійного “Я”, а також психологічних механізмів його розвитку різноманітними методами активного соціально-психологічного навчання.

Авторська модель розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів ґрунтується на врахуванні психолого-педагогічних умов становлення даного феномена і спрямована на розвиток структурних складових й активізацію психологічних механізмів професійної Я-підструктури студентів-майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти.

Результатом апробації програми “Шлях до професійного успіху” стало посилення дії психологічних механізмів розвитку професійної самосвідомості майбутніх представників педагогічної спільноти, підвищення рівнів її окремих компонентів, що проявилось в розширенні уявлень студентської молоді про обрану професію, її специфіку, вчителя 1 – 4-х класів як суб'єкта педагогічної діяльності, поглибленні їх знань про себе, свій Я-образ як особистості та професіонала, виробленні в майбутніх фахівців навичок адекватного оцінювання власних можливостей, потенціалу й ступеня їх відповідності вимогам професійної діяльності, позитивного ставлення до себе, розвитку їх внутрішнього самоконтролю, саморегуляції в конкретних ситуаціях педагогічної взаємодії, та, в кінцевому рахунку, призвело до підвищення загального рівня професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів.

Науково-практичні рекомендації для викладачів і студентів ВНЗ, запропоновані в дисертаційному дослідженні, спрямовані на оптимізацію роботи з підвищення рівня професійної Я-підструктури студентської молоді й забезпечення особистісно-професійного зростання майбутніх фахівців.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів даної проблеми. Перспективи подальших наукових пошуків ми вбачаємо в комплексній розробці інструментальних засобів діагностики професійного “Я” представників педагогічної спільноти для розв'язання практичних завдань психокорекційної роботи, поглибленому аналізі цілісної системи розвитку професійно-педагогічної самосвідомості особистості засобами навчально-виховного процесу з метою оптимізації цієї роботи у вищому навчальному закладі, дослідженні особливостей розвитку професійної самосвідомості майбутніх фахівців після закінчення ними навчання у ВНЗ із метою визначення соціально-психологічних чинників її формування.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Стахова О.О. Професійно-педагогічна самосвідомість як предмет науково-практичних досліджень / О.О. Стахова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 27 (51). – С. 109 – 114.

2. *Стахова О.О.* Особливості усвідомлення майбутніми вчителями початкових класів завдань та вимог професійної діяльності / О.О. Стахова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 35 (59). – С. 144 – 150.
3. *Стахова О.О.* Психологічні особливості професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкової ланки шкільної освіти / О.О. Стахова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – Вип. 38 (62). – С. 153 – 161.
4. *Стахова О.О.* Психолого-педагогічні особливості професійної діяльності вчителя початкових класів / О.О. Стахова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 45 (69). – С. 92 – 99.
5. *Стахова О.О.* Особистісна зрілість майбутнього вчителя початкових класів як показник рівня розвитку його професійної самосвідомості / О.О. Стахова // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – К.: Гнозис, 2014. – Додаток 1 до Вип. 35, Том VI (57): Тематичний випуск “Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору”. – С. 378 – 383.
6. *Стахова О.О.* Педагогічна спрямованість як психологічний механізм розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів / О.О. Стахова // Наука і освіта. – Одеса: Вид-во Південного наукового Центру НАПН України, 2014. – №5 / СХХІІ. – С. 197 – 202.

Стаття в зарубіжному фаховому виданні:

7. *Стахова О.А.* Теоретические аспекты развития профессионального самосознания будущего учителя начальных классов / О.А. Стахова // Сборник научных трудов Телавского государственного университета им. Якова Гогешвили. – Тбилиси, 2015. – Вып. 1 (28). – С. 156 – 162.

Матеріали конференцій:

8. *Стахова Ольга.* Розвиток професійної самосвідомості майбутнього вчителя як умова його підготовки до творчої діяльності / Ольга Стахова // Творчість як засіб особистісного росту та гармонізації людських стосунків: тези доповідей учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ – Житомир, 22-23 квіт. 2005 р.). / [відп. ред. В.О. Климчук]. – Київ – Житомир: Державний фонд фундаментальних досліджень МОН України, 2005. – С. 103 – 104.
9. *Стахова О.О.* Проблема самосвідомості в контексті філософських учень / О.О. Стахова // Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи: зб. матеріалів другої Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 17-18 квіт. 2008 р.) / [за ред. І.В. Саух]. – Житомир: Вид-во ЖДУ імені І.Я. Франка, 2008. – С. 291 – 294.
10. *Стахова О.О.* Педагогічна рефлексія як важлива психологічна детермінанта розвитку професійної Я-підструктури майбутнього вчителя початкових класів / О.О. Стахова // Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи: зб. матеріалів дев'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 14-15 травн. 2015 р.) / [за ред. І.В. Саух]. – Житомир: Вид-во ЖФ КІБІТ, 2015. – С. 87 – 89.

11. *Стахова О.О.* Розвиток професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів методами активного соціально-психологічного навчання / О.О. Стахова // Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців: зб. матеріалів I Міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 17 лист. 2015 р.). / [за ред. Л.А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. – С. 126 – 128.

АНОТАЦІЇ

Стахова О.О. Психологічні механізми розвитку професійної самосвідомості майбутнього вчителя початкових класів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертація присвячена дослідженню психологічних механізмів розвитку професійної самосвідомості майбутніх учителів початкових класів.

Уточнено поняття “професійна самосвідомість особистості”, визначено теоретичні підходи до вивчення професійної Я-підструктури майбутніх педагогів початкової ланки шкільної освіти та створено теоретичну модель психологічних механізмів її розвитку в студентів-майбутніх учителів 1 – 4-х класів.

Емпірично виявлено структурні компоненти (когнітивний, афективний, поведінковий), критерії (уявлення про педагогічну професію, професійну спільноту, власний професійний потенціал і ступінь його відповідності вимогам даної трудової діяльності, загальне ставлення педагога до себе в цілому або до окремих сторін свого професійного “Я” зокрема, здатність до саморегуляції поведінки в конкретних ситуаціях педагогічної взаємодії), показники, особливості прояву, рівні (високий, середній, низький), динаміку, а також психологічні механізми – особистісні (рефлексія, ідентифікація, цілепокладання, особистісна зрілість) й професійні (ціннісні орієнтації та мотиви вибору професії як основа професійної спрямованості суб'єкта педагогічної діяльності, його емпатійні, комунікативні здібності) розвитку професійної самосвідомості студентів-майбутніх учителів початкових класів.

Обґрунтовано модель, розроблено, апробовано й доведено ефективність програми розвивальної роботи з активізації психологічних механізмів та розвитку структурних складових професійної самосвідомості майбутніх учителів 1 – 4-х класів. Сформульовано науково-практичні рекомендації викладачам і студентам щодо розвитку професійного “Я” майбутніх педагогів у процесі їх професійної підготовки у ВНЗ.

Ключові слова: самосвідомість, професійна самосвідомість, психологічні механізми розвитку професійної самосвідомості, рефлексія, ідентифікація, цілепокладання, особистісна зрілість, професійна спрямованість, емпатія, комунікативні здібності.

Стахова О.А. Психологические механизмы развития профессионального самосознания будущего учителя начальных классов. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертация посвящена проблеме психологических механизмов развития профессионального самосознания будущего учителя начальных классов.

В работе представлен анализ теоретических подходов к изучению проблемы самосознания и профессионально-педагогической Я-подструктуры личности, раскрыты психолого-педагогические особенности профессиональной деятельности учителя 1 – 4-х классов.

В ходе эмпирического исследования выявлены структурные компоненты (когнитивный, аффективный, поведенческий), критерии (представления о педагогической профессии, профессиональном сообществе, своём профессиональном потенциале и степени его соответствия требованиям данной трудовой деятельности, общее отношение педагога к себе в целом или к отдельным сторонам своего профессионального “Я” в частности, способность к саморегуляции поведения в конкретных ситуациях педагогического взаимодействия), показатели, раскрыты особенности проявления, уровни (высокий, средний, низкий), динамика профессионального самосознания студентов-будущих педагогов начального звена школьного обучения, а также две группы психологических механизмов его развития – личностные (рефлексия, идентификация, целеполагание, личностная зрелость) и профессиональные (ценностные ориентации и мотивы выбора профессии как основа профессиональной направленности субъекта педагогической деятельности, его способности, прежде всего эмпатийные и коммуникативные), первые из которых определяют общее развитие самосознания представителей юношеского возраста, а вторые – обусловлены особенностями педагогической деятельности в целом и спецификой профессиональной деятельности учителя начальных классов в частности.

Разработана психологическая модель развития профессионально-педагогического самосознания личности.

Обоснована, разработана, апробирована и доказана эффективность программы, направленной на обеспечение перехода профессионального самосознания будущих учителей 1 – 4-х классов с более низкого уровня на более высокий путем активизации психологических механизмов его развития, а также повышения количественных и качественных показателей структурных составляющих исследуемого феномена.

Предложены научно-практические рекомендации для преподавателей и студентов вузов, направленные на оптимизацию работы по повышению уровня профессиональной Я-подструктуры студенческой молодежи и обеспечение личностно-профессионального роста будущих педагогов.

Ключевые слова: самосознание, профессиональное самосознание, психологические механизмы развития профессионального самосознания, рефлексия, идентификация, целеполагание, личностная зрелость, профессиональная направленность, ценностные ориентации, мотивы выбора профессии, эмпатия, коммуникативные способности.

Stakhova O.O. Psychological mechanisms of professional self-identity of a future primary school teacher. – Manuscript.

Thesis for a Candidate degree of Psychological Sciences in specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov. – Kyiv, 2016.

The thesis focuses on the psychological mechanisms of the professional self-identity development of future primary school teachers.

In the research the notion of “professional self-identity” is specified, theoretical approaches to the study of professional self-structure of future primary school teachers are defined and also the theoretical model of psychological mechanisms of its development of future primary school teachers is worked out.

The manuscript empirically defines components (cognitive, affective, behavioral), criteria (understanding of the teaching profession, the professional community, personal professional potential and its degree of conformity with the requirements of the definite work, the general attitude of the teacher to himself in general or to the individual aspects of the professional “I” in particular, the ability to regulate personal behavior in specific situations of pedagogical interaction), indexes, the peculiarities of display, levels (high, medium, low), dynamics and also psychological mechanisms – personal (reflexion, identification, goal-setting, personal maturity) and professional (value orientations and motives of the professional choice as the basis of professional orientation of the subject of educational activities, its empathic and communication skills) of the professional self-identity development of future primary school teachers. The model was worked out; the effectiveness of the program of developing work in enhancing psychological mechanisms and the development of structural components of the professional self-identity development of future primary school teachers were tested and scientifically proved.

Scientific and practical recommendations are suggested to teachers and students concerning the professional self-identity development of future teachers during their training at the higher educational establishments.

Keywords: self-identity, professional self-identity, psychological mechanisms of, professional self-identity, reflexion, identification, goal-setting, personal maturity, professional orientation, empathy, communication skills.

Підписано до друку 27.01.2016 р. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 0.9. Обл. вид. арк. 0.9. Наклад 100. Зам. 17.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
м. Житомир, вул. Велика Бердичівська, 40
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ЖТ №10 від 07.12.2004 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua